

УДК 351:331.101.262

В.Л. Міненко, канд. наук. держ. упр.

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

СТАН ТА УМОВИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано стан людського капіталу в Україні та Харківській області. Визначено умови його розвитку в контексті поглиблення глобалізаційних процесів в економіці.

Ключові слова: людський капітал, вікові групи населення, освітня підготовка, оздоровлення.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Процес формування людського капіталу повинен носити не разовий адресний характер, а стати системою державної політики з постійним бюджетним фінансуванням як на рівні держави, так і на рівні органів місцевої влади. Але для цього необхідно мати чітку і повну інформацію про його сучасний стан та перспективи розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Біля витоків теорії людського капіталу стояли відомі американські економісти, представники так званої “чиказької школи”, – лауреати Нобелівської премії Теодор Шульц і Гері Беккер, Бартон Вейсброд, Джордж Мінцер, Лі Гансен. Пізніше значний внесок у її розробку зробили Марк Блауг, С. Боулс, Йорам Бен-Порет, Річард Лейард, Дж. Псахаропулос, Ф. Уелч, Б. Чізвік та ін.

Незважаючи на досить ґрунтовні дослідження цієї проблематики світовими науковими школами, існує необхідність вивчення можливостей застосування концепції людського капіталу у вітчизняній практиці здійснення соціально-економічних перетворень на регіональному і загальнодержавному рівнях.

Метою даної статті є аналіз стану людського капіталу в Україні та визначення умов його розвитку в контексті поглиблення глобалізаційних процесів в економіці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головний тягар на етапі розвитку людського капіталу особи допрацевдатного віку в Україні покладається на сім'ї, домогосподарства. При цьому, як свідчать дослідження, фінансові можливості значної більшості домогосподарств, які мають дітей, дуже малі. Так, за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у 2009 р., у середньому на одного члена домогосподарства сукупні витрати становили 1040 грн. на місяць, у міських домогосподарствах – 1125 грн., у сільських – 861 грн. Кількість громадян, чий дохід менший за прожитковий мінімум,

поступово скорочується, але їх досить багато – 25,5% працюючих. Середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства з дітьми становили 2704 грн. за 9 міс. 2009 р., що на 5% більше, ніж у відповідному періоді 2008 р. Більша частина цих витрат спрямовувалася на продовольчі товари – 52% на освіту ж – усього 1,7%.

Серед усіх сукупних витрат домогосподарств 88% становили споживчі витрати (у січні – вересні 2008 р. – 86%). На купівлю непродовольчих товарів та оплату послуг (без витрат на харчування поза домом) домогосподарства направляли третину усіх витрат.

На купівлю непродовольчих товарів та послуг (без витрат на харчування поза домом) домогосподарства щомісячно спрямовували 32% сукупних витрат. На утримання житла, газ, воду припадало 9%, на оновлення гардеробу – 5%, на інші напрями споживання (на охорону здоров'я, транспорт, зв'язок, на придбання предметів домашнього вжитку, поточне утримання житла, відпочинок і культуру, освіту) – від 3% до 1,4% сукупних витрат [1].

Реальні доходи населення (ВВП на душу населення, ВДВ, їх розподіл, можливості населення, яке має дітей, інвестувати в освіту), як справедливо вказує у своїх дослідженнях О. Грішнова, мають вирішальне значення для формування людського капіталу в Україні [2, с. 58]. Наведені нею обсяги ВВП на душу населення і зіставлення характеристик людського капіталу в Україні та ряді розвинутих країн засвідчують значні особливості не на користь українського суспільства.

З вищенаведеного, на нашу думку, випливає, що слід приділити особливу увагу домогосподарствам як важливому чиннику забезпечення розвитку людського капіталу, тобто створити економічні і соціальні умови для підвищення рівня доходів домогосподарств, у першу чергу тим, які мають дітей. Для цього необхідно підвищувати загальні показники економічного розвитку, зокрема ВВП на душу населення, законодавчо забезпечити більш справедливий розподіл національного доходу між різними верствами населення, соціальними групами, надати рівні можливості всім, хто цього потребує і бажає, набути знання, отримати необхідну медичну допомогу, зміцнювати здоров'я, розвивати свої здібності і т.д. Тільки на такій основі можна впроваджувати кредитування (безпроцентне) освіти, надання освіти за рахунок державного бюджету, модернізувати матеріально-технічну базу навчальних закладів, забезпечити впровадження в усіх навчальних закладах новітніх досягнень в організації навчального процесу та ефективної системи контролю за якістю навчання і т. ін.

Реально, в умовах переходу України до ринкової економіки та виходячи з характеру дій і зацікавлень учасників цього процесу, держава може вплинути на більш справедливий і раціональний розподіл багатств, фінансових потоків, а значить суттєво підвищити можливості формування конкурентоздатної робочої сили шляхом збільшення можливостей, у першу чергу самого населення, формувати і відтворювати необхідний для країни людський капітал. Для оцінки, наскільки це реально, слід розглянути стан і можливості його формування в Україні і окремих її регіонах, виходячи із даних держстатистики, за такими важливими показниками: фінансові можливості сім'ї у вихованні і освіті дітей, державне фінансування сфер розвитку людського капіталу, оздоровлення, освіти.

У першу чергу необхідно проаналізувати динаміку змін бази формування людського капіталу країни – загальну кількість населення і його розподіл за віковими групами в Україні та її регіонах.

Так, на 1 січня 2009 р. кількість постійного населення України становила 45,9 млн. осіб проти 51,9 млн. у 1991р. Тобто база для формування людського капіталу зменшилась на 11%. Населення, молодше працездатного віку, становить 14,1 % від загальної кількості. Вищий за середній в Україні цей показник (17,2–20,7%) мають Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська та Тернопільська області. Близькі до середнього рівня інші області, крім Донецької, Сумської, Харківської, Чернігівської областей, де питома вага населення допрацездатного віку значно нижча за середній показник(13–13,9%) [3].

Соціальне становлення саме цих 7071 тис. осіб, молодших працездатного віку, потребує значних вкладень для формування людського капіталу. Однак істотна нестача цих вкладень спостерігається вже з наймолодших вікових груп. Так, за статистичними даними, кількість дошкільних закладів зменшилась з 24,5 тис. у 1990 р. до 15,5 тис. – в кінці 2009 р., а кількість дітей, що перебували в цих закладах, – більш ніж удвічі (у 1990 р. – 2428 тис. осіб, у 2009 р. – 1214 тис. осіб). При цьому кількість дітей, охоплених цими закладами, у відсотках до кількості дітей відповідного віку, майже не зменшилась – 57% у 1990 р. , і 56% в кінці 2009 р., що також свідчить про відповідне зменшення дітей цієї вікової групи за аналізований період.

Вікова група працездатного населення в Україні становить 60,5% від усього населення (27 804,6 осіб). Із загальної кількості населення працездатного віку більше 10% навчається в професійно-технічних та вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації.

Як свідчать статистичні дані, кількість підготовлених кваліфікованих робітників (випускників) у професійно-технічних навчальних закладах України у 2009 р. склала 239,4 тис. проти 266,8 тис. осіб у 2000 р., тобто зменшилась за цей час на 10%. У той же час по Харківській області за цей час їх кількість зменшилася з 15,5 тис. до 10,0 тис., тобто на 35%. За даними Держкомстату України, кількість вищих навчальних закладів I, II рівнів акредитації на початок 2009/2010 навч. р. порівняно з 1990/1991 навч. р. зменшилася більш як на 31% (з 742 до 511 закладів); кількість студентів, які навчалися в ці роки, склала 354,2 тис. проти 757 тис. осіб; у Харківському регіоні кількість цих закладів зменшилась з 49 до 33, у них студентів з 55,6 тис. до 22,8 тис. осіб, тобто у 2,4 разу [3]. При цьому кількість вищих навчальних закладів III, IV рівнів акредитації склала у 2009/2010 навч. р. 350 проти 149 у 1990/91 навч. р., кількість студентів у них відповідно склала 2245,2 тис. осіб проти 881,3 тис., тобто кількість закладів збільшилась у 2,3, а кількість студентів у 2,5 разу. У Харківській області зберігається аналогічна тенденція: кількість вузів III, IV рівнів акредитації збільшилася в 1,7 разу (з 22 до 37 закладів), а в них кількість студентів зросла майже у 2 рази (з 128,7 до 244,7 тис. осіб) [3].

З кожним роком збільшується відсоток абітурієнтів, зарахованих до вищих навчальних закладів на платній основі. Так, якщо на 1995/1996 навч. р. на навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято 18% студентів, то на 2008/2009 – 61% від загальної кількості [3].

Таким чином, як свідчать ці дані, в Україні в цілому темпи підготовки професійно-технічних працівників, спеціалістів з вищою освітою у кількісному відношенні не знизилась. Залишається нез'ясованою обставина якості підготовки спеціалістів і фахівців, що має велике значення для формування конкурентоспроможного людського капіталу, мобільності вітчизняних спеціалістів, здатності швидко переорієнтувалися у сфері новітніх технологій, які динамічно змінюються, адаптуватися до нових умов виробництва, опанувати нове технологічне обладнання, перенавчитися, підвищувати свою кваліфікацію і т.д. У цьому аспекті велике значення має навчання новим професіям і підвищення кваліфікації кадрів. Як свідчать статистичні дані, у 2008 р. в Україні навчалось новим професіям 310,8 тис., або 2,7% до облікової кількості штатних працівників; підвищили кваліфікацію 1071,2 тис. працівників, або 9,2% до облікової кількості штатних працівників [3]. У Харківській області навчалось новим професіям у 2008 р. – 16 тис. осіб, або 2,2% до облікової кількості штатних працівників; підвищили кваліфікацію – 62,5 тис. працівників, або 8,6% до облікової кількості працівників.

Враховуючи те, що період оновлення технологій у розвинутих країнах становить 2–3 роки, відсоток людей, охоплених підготовкою за новими професіями і перепідготовкою працівників в нашій країні занадто низький, а повинен сягати від 25 до 30% на рік, що має надзвичайно велике значення для формування якісного складу людського капіталу і адаптації його до умов глобалізаційних процесів, міжнародного розподілу праці.

Тобто, як свідчать проведені дослідження, питання оцінки якості формування і розвитку людського капіталу як у групах працездатного віку, так і в групах допрацездатного віку залишаються проблематичними. Дати повну і об'єктивну оцінку конкурентоздатності людського капіталу України, окремих її регіонів за допомогою набору конкретних показників у сучасних умовах практично неможливо: є лише певні предметні розробки і характеристики за показником рівня загальної і спеціальної освіти. Але, за висновками багатьох дослідників, і ми поділяємо цю думку, можна дати цілком об'єктивну оцінку, виходячи з інвестицій, які вкладаються в людській капітал, як за узагальнюючим основним показником – ВВП на душу населення, так і за конкретними економічними показниками, які безпосередньо впливають на формування людського капіталу, а саме: середньодушові витрати, обсяги витрат за рахунок збережень, тобто ті витрати, які обумовлюють економічну частку якості життя людини. Саме якість життя і забезпечує стан здоров'я людини на всіх етапах її розвитку, можливості одержати освіту, виховання, трудові навички, розвинути природні здібності, збільшити її мобільність (здатність швидко адаптуватися до нових обставин) і т.д. У цілому розвиток економіки і її складової – ринку праці обумовлює розвиток конкурентоздатності людей і є взаємозалежним з людським капіталом. Цю взаємозалежність можна представити схематично (рис. 1).

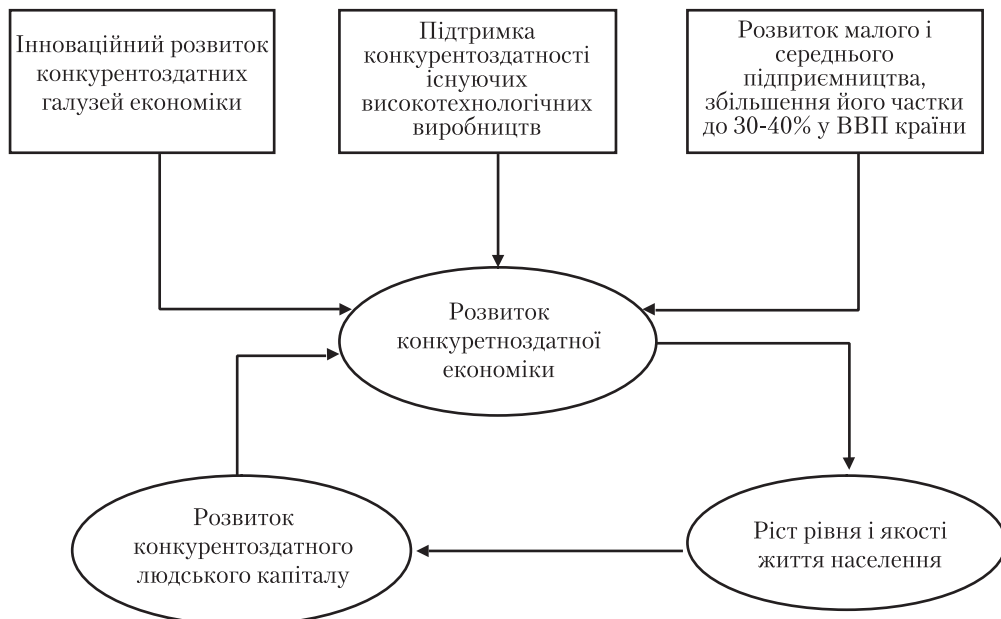

Рис. 1. Схема взаємозв'язку розвитку конкурентоздатної економіки і конкурентоздатного людського капіталу

Дослідження теоретико-методологічних засад удосконалення ринку праці в умовах адаптації до глобалізаційних процесів і розвитку людського капіталу, формування конкурентоздатної робочої сили безперечно є важливим і в регіональному розрізі. У даному разі розглянемо стан і можливості для розвитку людського капіталу в Харківському регіоні.

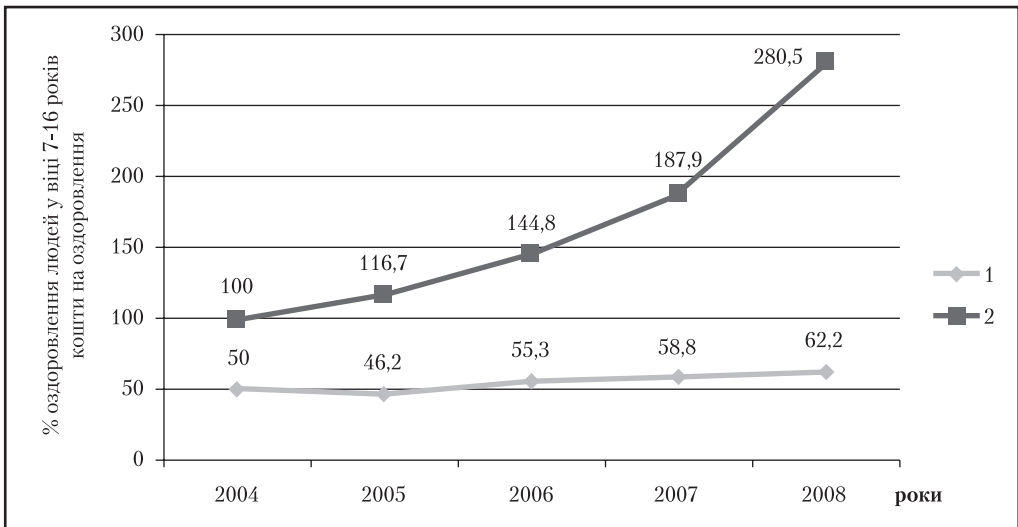
Чисельність населення Харківського регіону на початок 2009 р. склала 2782,4 тис. осіб проти 3194,8 тис. у 1991р., тобто зменшилась за цей період майже на 13%, а отже на таку ж величину зменшилась база формування робочої сили і людського капіталу області. Як свідчить аналіз статистичних даних, дошкільною освітою у 2009 р. було охоплено 64,8 тис. дітей. Порівняно з 2006 р. їх кількість збільшилась у 2008 р. на 12,3%. В області працювало у 2009/2010 навч. р. 919 загальноосвітніх навчальних закладів, в яких навчалось 234,1 тис. учнів. У 54 професійно-технічних навчальних закладах навчалось 18,8 тис. учнів. У вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації області навчалось 267,5 тис. осіб, що на 7% менше, ніж у 2006 р. (287,5 тис. осіб). Зросла підготовка спеціалістів вищої кваліфікації: кандидатами наук у 2007 р. стали 996 осіб проти – 511 у 1991 р., докторами наук у 2007 р. – 61 особа проти 3 осіб у 1991р. В області діють окремі інтернатні заклади і заклади спеціального захисту дітей [4].

Велике значення має оздоровлення осіб допрацездатного віку, тобто на першому етапі формування і розвитку людського капіталу. У 2009 р. в Харківській області

працювало 863 дитячих оздоровчих заклади, у т. ч. 40 заміських дитячих оздоровчих закладів та 2 табори санаторного типу. Протягом літа оздоровлено 145 тис. дітей шкільного віку, що складає 62,2% від кількості дітей 7–16 років.

На фінансування оздоровлення дітей у 2009 р. використано понад 71 млн. грн. Протягом 2008 р. оздоровлено 84,7% дітей пільгових категорій (у 2007 р. – 88%). Загальна сума коштів, використаних на оздоровлення дітей у розрахунку на одну дитину 7–16 років склала у 2008 р. 280,5 грн. (у 2007 р. – 187,9 грн.), у 2009 р. – 290,0 грн.

Як видно із рис. 2, простежується тенденція: збільшення відсотка оздоровлення впродовж 2004–2009 рр. дітей у віці 7–16 років в області та розмір коштів, які використовувалися на оздоровлення у розрахунку на одну дитину у цьому віці.

1 – оздоровлення дітей до загальної кількості дітей у віці 7–16 років, %;

2 – кошти використані на оздоровлення, у розрахунку на одну дитину, грн.

Рис. 2. Динаміка оздоровлення дітей у віці 7–16 років в Харківській області у 2004–2009 рр.

Аналіз стану і умов формування і розвитку людського капіталу в допрацездатному віці в Україні, і зокрема в Харківському регіоні, свідчить про те, що:

- база для кількісного відтворення людського капіталу, яку становлять близько 40% домогосподарств України, зменшилась у цілому за останні роки майже на 12%;

- ситуація з матеріальним забезпеченням домогосподарств з дітьми за їх реальними витратами залишається незадовільною (від 64 до 100% домогосподарств, які мають одну, дві дитини й більше, за душевими витратами знаходяться нижче прожиткового рівня);

- кошти, які витрачаються на оздоровлення дітей (наприклад, 144,8 грн. на одну дитину у 2006 р. при мінімальному прожитковому рівні – 372 грн. і витрати

на харчування у розмірі близько 58% від цієї суми, що становить приблизно 216 грн. на одну особу), явно недостатні для здорового і ситого відпочинку дітям допрацевдатного віку. Така ж ситуація залишається і у 2009 р.

Тобто, можна зробити висновок, що за основними критеріями умови в окремих регіонах, як і в Україні в цілому, є незадовільними і не сприяють формуванню конкурентоздатного людського капіталу в допрацевдатному віці. Цей висновок є закономірним, оскільки очікувані витрати на формування і розвиток людського капіталу обмежені економічними можливостями держави, а вони, як свідчать дослідження (наприклад, валовий внутрішній продукт на одну особу), становлять у 5–7 разів менші, ніж у розвинених країнах світу.

Аналіз формування і розвитку людського капіталу в Харківській області на II етапі, тобто категорій населення, які знаходяться в працевдатному віці і в значній мірі охоплені навчанням в загальноосвітніх закладах, професійно-технічних і вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, свідчить, що їм притаманні, в основному, ті ж тенденції, що й для України в цілому. Так, зберігається загальна тенденція до зменшення кількості осіб, що навчаються в загальноосвітніх навчальних закладах, професійно-технічних і вищих навчальних закладах (з 625,4 тис. у 1990/1991 навч. р. до 520 тис. у 2009/2010-му), але при цьому зросла у 1,5 разу кількість осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, а в розрахунку на 10 тис. населення – в 1,7 разу [4].

Позитивна динаміка спостерігається в підготовці кадрів вищої кваліфікації – кандидатів і докторів наук. Враховуючи те, що особи працевдатного віку становлять основну масу населення, важливе значення має перенавчання, особливо, підвищення кваліфікації. За даними Держкомстату України, у 2009 р. навчались новим професіям 16 047 чол., або 2,2% до облікової кількості штатних працівників і підвищили кваліфікацію 62 510 чол., або 8,6% [4] до облікової кількості штатних працівників. За умов глобалізації і прискорення інноваційних процесів, технології змінюється через кожні 2–3 роки, стан справ з навчанням новим професіям у нашій країні є незадовільним і свідчить про те, що людський капітал України або не встигає освоювати новітні технології і відповідно не підвищує свою конкурентоздатність, або наша економіка не встигає адаптуватися до рівня технологій передових розвинених країн і не є інноваційно спрямованою.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, оцінюючи сучасний стан конкурентоспроможності людського капіталу – робочої сили, можна констатувати:

– Україна ще має доволі високі, за міжнародною оцінками, індекс освіти (0,92) і рівень конкурентоздатності працівників – за рахунок наявності високотехнологічних виробництв в галузі машинобудування, аерокосмічної галузі, які залишилися з часів Радянського Союзу;

– переживши кризу перехідного періоду 1991–1998 рр., Україна втратила велику кількість висококваліфікованих працівників унаслідок зовнішньої міграції, за цей же період стагнації промисловості знизилась якість робочої сили; сталося

заміщення значної кількості наукомістких робочих місць робочими місцями з низькою якістю робочої сили; іде вимивання під тиском іноземних корпорацій робочих місць з високою наукомісткістю з відповідною деградацією людського капіталу;

– важке економічне становище багатьох високотехнологічних виробництв також призвело до втрати частини висококваліфікованих працівників і зниження конкурентоздатності тих, що залишилися;

– в цілому українське суспільство має на даному етапі обмежені можливості щодо відтворення і розвитку людського капіталу належної якості: низький (у 5–8 разів менший, ніж у розвинутих країн) рівень ВВП на душу населення, що в результаті веде до зменшення бази відтворення (зменшення чисельності населення країни) людського капіталу, веде до зниження конкурентоздатності національної робочої сили;

– позитивним явищем є збереження бази освітньої підготовки спеціалістів, однак вона потребує істотного посилення матеріально-технічної бази;

– недостатній рівень розвитку економіки не дозволяє забезпечити справедливу, диференційовану оплату працівників з рівнем, який відповідав би європейським показникам.

1. Держкомстат України, 1998–2009 рр. <http://ukrstat.gov.ua>

2. *Гришнова О.А.* Людський капітал: формування в системі освіти та професійної підготовки / *О.А. Гришнова.* – К. : Т-во «Знання» КОО, 2001. – 326 с.

3. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держкомстат України. – К., 2009. – 687 с.

4. Харківська область у 2008 р. : [стат. збірник] / Гол. управління статистики у Харків. обл. – Х., 2009. – 585 с.

Отримано 02.02.10

В.Л. Миненко, канд. наук держ. упр.

СОСТОЯНИЕ И УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УКРАИНЕ

Проанализировано состояние человеческого капитала в Украине и Харьковской области. Определены условия его развития в контексте углубления процессов глобализации экономики.

Ключевые слова: человеческий капитал, возрастные группы населения, образовательная подготовка, оздоровление.

V.L. Mynenko

THE STATE AND TERMS OF DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN UKRAINE

The state of still human capital is analyzed in Ukraine and Kharkov region. The terms of his development are definite in the context of deepening of globalization processes in an economy.

Keywords: still human capital, age groups of population, educational preparation, making healthy.